

A holokauszt és a közigazgatás Magyarországon (1944) Általános értékelés és esettanulmány*

GULYÁS ÉVA

The role of public administration in the Holocaust has recently become an intensely debated issue. In this respect a large number of researchers are concerned, rightly, with the legal framework and the applied means of the administrative apparatus, but few take up the issue of the moral responsibility of the public servants themselves. It is this aspect that is highlighted by the present study which seeks to answer the emerging questions on both a theoretical and a historical level. Of the theories concerning this topic the most significant is that of the noted sociologist Zygmunt Bauman. The Polish-born sociologist holds that the major factor leading to the Holocaust can be found in the working of the bureaucratic machine but he tends to neglect – or at least underestimates – the role of anti-Semitism. This study makes an attempt to refute his thesis. In order to achieve this aim the author, on the one hand, depicts the activity of the bureaucratic apparatus and throws light on “official anti-Semitism” by presenting original documents, on the other hand analyzes the role of anti-Semitic prejudices in a local community. The study uses Mezőberény, a small town in Békés county, Hungary as an example. The rise of right-wing ideologies from the 1930s is demonstrated from a Mezőberény perspective, analyzing how the extreme right-wing anti-Semitic movements prepared the grounds for the Holocaust of 1944.

A bürokratikus uralom és a hivatalnokok tevékenysége

Általános összefüggések

Az uralom és az igazgatás elválaszthatatlanok egymástól, hiszen a modern uralom leggyakoribb megnyilvánulási formája az igazgatás. Az igazgathoz arra van szükség, hogy a fölérrendelt kezében parancsadási hatalom legyen, ezért akár az is kijelenthető, hogy az igazgatás rászorul az uralomra. Igazgatástudományi közhely, hogy az igazgatás hierarchikus szervezetekben történik, s ennek témám szempontjából még kiemelt jelentősége lesz. A modern hivatalnoki rendszernek azonban ezen túl sok más sajátossága is van. A közjogi uralomban a hatóságokat a jogszabályok három pon-

* A tanulmány első változata tudományos diákköri dolgozatként készült, s a 2013. évi Országos Tudományos Diákköri Konferencián díjat kapott. Konzulens: Egedy Gergely és Szabó Máté Csaba. A szerző diplomás igazgatósszervező (BA), egyetemi hallgató (MA) európai és nemzetközi igazgatósszervező az európai és nemzetközi igazgatás szakon (NKE Közigazgatás-tudományi Kar), valamint interkulturális szakértő az interkulturális pszichológia és pedagógia szakon (ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar).

ton rögzíthetik: a bürokratikus rendszerben megkövetelt hivatali kötelességeket és az azok teljesítéséhez elengedhetetlen parancsadási hatalmat állandó jelleggel felosztják; szigorúan körülhatárolják a kényszerítő eszközök alkalmazásának szabályaival; valamint folyamatosan szabályozzák a szükséges képzettséget, a kötelességek teljesítését és a jogok gyakorlását.

A bürokrácia hierarchikus piramisszervezet, s ebben a formában az összetett feladatok megvalósításának hatékony eszköze. Szervezetrendszerében fontos a hivatali hierarchia és a szolgálati út elvének érvényesülése, valamint az alá- és fölérendeltség rendszere, amelyben az uralomnak alávetetteknek lehetősége van jogszabályi keretek között fellebbezésre egy felsőbb szintű szervhez. A jogállamiság megköveteli, hogy a bürokratikus szervezet a jogszabályok alapján gyakorolja az igazgatást, s hogy az ügyintézés racionális és tárgyilagos legyen.

Különös ellentmondás, hogy a demokratikus rendszer működéséhez és védelmének biztosításához is szükség van a bürokráciára. Másfelől a demokrácia és a bürokrácia szemben is állnak egymással. A bürokrácia értelmezhető a demokrácia kialakulásnak következményeként, azonban érezhető, hogy a demokrácia a legkomolyabb akadálya egy tisztán bürokratikus uralom megszületésének is. A bürokratikus szervezetek emberek felett gyakorolt növekvő hatalmának azonban a demokrácia nem áll útjában. A bürokratikus igazgatás soha nem teszi ki magát bíráltnak, a végsőkig elrejtí ismereteit és tevékenységét, mindig arra törekszik, hogy a nyilvánosságot kizárva igazgasson, így tökéletes bázist szolgáltathat egy zsarnoki uralomnak is.¹

A bürokrácia fő feladatát, a hivatali ügyintézését a beosztottakból álló apparátus végzi. A hivatalnokok hivatalba lépése automatikusan megköveteli a hivatali hűséget, a számukra nyújtott biztos megélhetésért cserébe. A hivatali hűség alatt a modern világban egy dologi cél iránti hűséget érthetünk, és e cél mögött állhat ideológia vagy kulturális értékeszme is. Ami a hivatalnokok személyét illeti, láthatóan a közhivatalnokok mindinkább arra törekednek, hogy társadalmi megbecsülést vívjanak ki maguknak. Körükben megkülönböztetünk tiszta típusú és az uralomnak alávetettek által választott hivatalnokokat, ez utóbbiak a pártok működésének mechanizmusaitól függenek. A bürokratizálódást az igazgatási feladatok bővülésénél is jobban ösztönzi, ha az újabb feladatok megoldása a hivatalnokok nagyobb igénybevételével jár, és ezek minőségileg is hatékonyságot követelnek tőlük. A hivatali bürokrácia résztvevőit hasonlíthatjuk egy gépies szerkezethez is, ahol a személyzet a hierarchia tekintetében pontos, gyors, folyamatos és diszkrét teljesítményt nyújt.² A szervezeti ranglétra alján elhelyezkedő bürokraták gyakran úgy látják, hogy munkájuk érdektelen, csupán mindennapi feladatok végrehajtásából áll, úgy érezhetik, semmilyen beleszólásuk sincs mindennapi tevékenységükbe, csakis a hatalom csúcsán elhelyezkedő vezetők szabhatják meg, mit kell tenniük.³

1 Weber, Max: *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Helikon Kiadó, Budapest, 2009, 83–90.

2 *Ugyanott*, 95–133.

3 Giddens, Anthony: *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2008, 495.

A holokauszt és az igazgatás viszonya

A témához kapcsolódó elemzéseiben Zygmunt Bauman, az immár klasszikus lengyel szociológus Max Weberhez hasonlóan vélekedik a bürokratikus rendszer működéséről. Mindkettőjük szerint a kapitalista gazdasági forgalom követeli meg az igazgatástól a gördülékeny, intenzív ügyintézés, ugyanakkor az átláthatóságot és a pontosságot. Mindketten elkerülhetetlen történelmi tendenciának, már-már történelmi szükségszerűségnek tartják a bürokratizálódás növekedését. Bauman ezt egyrészt az állandó hadsereg megteremtéséért küzdő hatalmi-politikai törekvéseknek, másrészt az ezzel összefüggő pénzügyi törekvésnek tulajdonítja. Végző soron azonban a bürokratikus szervezet térnyerésének fő okaként a technika fejlődését jelöli meg.⁴

Általános működési elv, hogy a bürokrácia a hivatalnokok számára nem teszi lehetővé az önkényes ügyintézés vagy a személyes motivációjú részlehlajlást: a hivatali viselkedés normáját a dologi célok uralják, a racionális célok iránti odaadással kiegészülve. Amikor az igazgatást teljesen bürokratizálják, akkor az uralom – mondják a klasszikusok – gyakorlatilag megdönthetlenné válik. A hivatalnok fogaskerekévé válik egy állandóan mozgásban lévő gépezetnek, amely megszabja, mit és milyen körlátok között tehet. A hivatalnokok gyakran úgy válnak a bürokratikus tevékenység rabjává, hogy csupán anyagi megélhetésük biztosításáért küzdenek. Nem lehet őket nélkülözni, hiszen akkor jön létre a feladatok tervszerű egysége, ha mindenki a jól begyakorolt egy-egy részfeladatát végzi. Az ilyen rendszer képes személytelenül működni, bárkinek dolgozni, elegendő, ha az uralom csúcán történik személyi változás, a bürokratikus apparátus kifogástalanul teljesíti egy esetleges rossz hatalom akaratát is.

Bevezetése óta a bürokrácia szót mindig negatív értelemben használták. Így van ez a holokauszttal összefüggésben is. Paul du Guy amerikai szociológus megpróbált szembeszállni e kritikai nézettel és a bürokrácia bírálatára leggyakrabban felállított vádakkal. Szerinte a holokauszt akkor következett be, amikor a náci ideológia rasszista meggyőződése a bürokrácia bázisát jelentő jogszabályok betartása fölé kerekedett.⁵ A bürokrácia eszméjében felmerülő erkölcsi aggályok tekintetében azonban Paul du Guy egyetért Bauman nézeteivel, miszerint csak a modern társadalmakban működő bürokratikus intézmények kifejlődése tette lehetővé olyan borzalmas bűncselekmények elkövetését, mint a második világháborúban a holokauszt. Hatmillió ember meggyilkolása csak azután következhetett be, miután létezett egy olyan hivatalrendszer, amelynek keretében nem kellett vállalni az erkölcsi felelősséget. Szerinte a holokauszt nem az erőszak állatias megnyilvánulása volt, s csupán azért következhetett be, mert kifejlődött egy olyan racionális bürokratikus intézményrendszer, amelyben a végrehajtandó feladatokat külön tudták választani azok következményeitől. A bürokraták és a katonák nem kérdőjelezték meg a kijelölt feladatok értelmét. Kizárólag arra összpontosítottak, hogy precízen és a legjobb képességeik szerint hajtsák végre feleltéseiknek az utasításait. Bauman egyértelműen feloldotta az elkövetőket a személyes

4 Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001, 151–152.

5 Vö. Giddens: i. m. 495.

felelősség alól, csupán azzal, hogy a bürokratikus szervezet részei voltak. „A német kormány mocskosan bánt el a zsidókkal, mint a történelem során előtte soha senki és azóta sem!”⁶ Számos aggályos kérdést vet fel, ha rákérdezzük: miféle emberek voltak, akik ezt a tömeges gyilkolást végrehajtották, és milyen körülmények készítettek sok erkölcsös embert arra, hogy hagyták ezt megtörténni?

Én úgy látom, hogy a holokausztnak a modern civilizáció nem elégséges, de szükséges feltétele volt. Megszervezéséhez és lebonyolításához nem volt elegendő csak az ipari társadalom technikai fejlettsége, hanem kellett a bürokratikus társadalom sikeres szervezése is.⁷

A hivatalnokok pontossága és a hadsereg érzéketlensége áthatotta a teljes közszolgálati hierarchiát. A táborkok és a megsemmisítő központok felállítását az ipar, a végrehajtók számára elengedhetetlen ideológiát és küldetésstudatot a náci párt és politikája szolgáltatta. Egy jól szervezett, hatalmas bürokratikus apparátus végezett óriási tömegmészárlást, miközben csak a helyes hivatali ügymenettel, a szabatos fogalmazással, a hivatali szabályozás aprólékos kidolgozásával és a törvények iránti engedelmességgel törődött.⁸

A hivatali engedelmesség mint erény

A bürokrácia fejlődésének köszönhetően két párhuzamos folyamat zajlott: a rendkívül precíz munkamegosztás és az erkölcsi felelősség eltűnése. A hivatalnokok személyes erkölce érdektelenné vált a szervezet technikai eredményeihez képest. Szigorú felettesi nyomásra továbbra is tökéletesen összpontosítottak feladatukra, gyakran az előléptetés reményében. Ha az erkölcsi felelősség kérdése munkavégzésük során egy kicsit is felmerült, azt sikerült a célok emberietlenítésével leküzdeniük – írja Bauman.⁹ Az emberi lények és a munka között távolságot teremtettek, amikor az emberek számokkal kifejezhető teljesítményadatokká váltak. Egy „rakomány”, amelynek kizárólag a pénzügyi hatásaival foglalkoznak, könnyen értelmezhető csak mennyiségi adatként, semmint érző emberi lények csoportjaként. A bürokrácia eredetileg úgy van kódolva, hogy mindig az optimális megoldást keresse. Munkájának része, hogy az emberek (ügyfelek) között nem tehet különbséget. Láthatjuk, a hatékonyság és a költségek csökkentése érdekében képes ugyanerre emberi és nem emberi „objektum” vonatkozásában is.

Az európai zsidók elpusztításáért felelős osztályt az SS főhadiszállásain formálisan Gazdasági- és Közigazgatási Főhivatalnak nevezték. Ez az elnevezés nem fedte a teljes igazságot, mégis pontosan utalt a tevékenység céljaira. Nem tért el hivatalos értelem-

6 Bauman: i. m. 38–42.

7 Browning, Christopher R.: *The German Bureaucracy and the Holocaust*. In *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Grobman és Landes szerk. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983, 148.

8 Kuper in *Genocide: Critical Issues of the Holocaust*. Grobman és Landes szerk. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983, 121.; idézi Bauman, i. m. 36.

9 Bauman: i. m. 151.

ben semmilyen valós gazdasági és közigazgatási cselekvéstől, a közszféra személyzete ugyanúgy tervezett, ellenőrzött és felügyelt, mint minden más esetben.

A náci ideológia fényében Hitler kitűzte ugyan, hogy a Német Birodalmat meg kell tisztítani mindenekelőtt a zsidóktól, viszont azt nem határozta meg konkrétan, hogy ezt miként érhék el. Felvetődött a zsidók kivándoroltatása is a kontinensről, de túl sok pénzt és időt emésztett volna fel; sokkal hatékonyabbnak bizonyult, ha a fizikai megsemmisítést választják. Ettől az elhatározástól kezdve csak az európai országok hivatalainak együttműködésén, a megfelelő technikai és műszaki felszerelésen, illetőleg az erőforrások biztosításán múlott a dolog. A holokauszt elkövetéséhez mindenekelőtt szükség volt egy hivatali bürokráciára.¹⁰

A második világháborút megelőzően nincs tudomásunk olyan genocídiumról, amelyet a modern igazgatás „tudományos” elveinek segítségével vittek volna véghez. E tudományos elvek egyike a hivatalnok becsülete és önbecsülése, amikor is a hivatalnokok a bürokratikus szervezetben képesek egy akár erkölcsi erényként kis felfogható önfeláldozásra, s így feletteseiknek az akaratát minden más erkölcsi követelmény fölé helyezik. A hivatalnoknak – általában – becsületére válik ez a képesség, szokták mondani. Megvetjük a papot, aki meggyőződése ellenére prédikál, de tiszteljük a bírót, aki meggyőződése ellenére, de a jogszabályok szerint ítél, s elismerjük a tisztviselőt, aki – akár meggyőződése ellenére is – végrehajtja a jogi keretek között hozott utasításokat. A hivatalnokokban így kialakul az a meggyőződés, hogy csak a belső szabályokat fogadják el tettük garanciájaként, ezáltal alkalmasint megtagadva egyéni lelkiismeretüket is. Ezt az ellentmondásos folyamatot nevezzük a hivatali munka erkölcsi erénnyé válásának.¹¹

A holokauszt során a társadalmi viselkedés olyan formáját alakították ki a bürokrácia felhasználásával, amely képes volt gyilkoltatni olyan emberekkel is, akik nem voltak romlott erkölcsűek. Nem szabad elfeledni, hogy a népirtás legtöbb résztvevője közvetetten működött közre a tömeggyilkosságban. A legtöbben csupán feljegyzéseket írtak, telefonáltak, intézkedtek, terveket készítettek, értekezleteken vettek részt – s mindeközben íróasztaluk mögött ültek.¹² Kétségtelen, hogy az ilyen apróbb tevékenységek összessége is kellett hatmillió európai zsidó elveszejtéséhez.

A bürokrácia azonban nemcsak egy eszköz, még ha a terelt irányban fejt is ki hatását, hanem saját logikája és lendülete van.¹³ Minél nagyobb elégedettséget váltott ki a vezetőkől a hivatalnokok munkája, annál buzgóbban kerestek újabb területeket, ahol bizonyítani tudják tökéletes munkavégzésük eredményét. A funkionalisták azt állítják, hogy a német vezető politikusok és a bürokrácia célja nem volt azonos, mert a bürokrácia célja a tökéletes megfelelés volt, amíg a mindent meghatározó politikusoké a zsidó nép elpusztítása. A végeredmény viszont ugyanaz lesz, ha elérik, hogy az

10 Bauman: i. m. 156–160.

11 Weber, Max: *A tudomány és politika mint hivatás*. Lannert Judit és László Géza ford. Medvetánc Füzetek, 1989, 33.

12 Hilberg: *The Destruction of The European Jews*. New York, Holmes and Meier, 1983, 1024.

13 Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992, 102.

eszköz célja is az legyen, mint a vezetőké. Jól láthatjuk a célok és az eszközök összemosisódását a magyar zsidó deportálásokról példáján is. 1944-re már sejthető volt, hogy a németek elveszítik a háborút, a keleti front mindössze három mérföldnyi távolságra volt, mégis belekezdtek a magyar transzportok lebonyolításába, ami további rengeteg erőforrást vont el a katonai feladatoktól.

Adolf Eichmann, a magyar zsidódeportálásokról egyik fő szervezője – bűnösségének a beismerését megelőzően – a tárgyalásán kitartott amellett, hogy kizárólag parancsot teljesített, s nem csupán parancsoknak, hanem törvényeknek engedelmességet. Kant kategorikus imperatívusát felhasználva akarta bebizonyítani ártatlanságát, önálló döntéshozó helyzetét a bürokrácia fogaskerekeként feltüntetve. „Cselekedj úgy, hogy akarod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elvéként érvényesülhessen.”¹⁴ Ám Eichmann tetteinek magyarázatoként végképp nem fogadható el, hogy csupán a bürokrácia gépezetének áldozatává vált, hiszen nem egyszerű hivatalnok volt, hanem a német katonai vezetéshez tartozott, igaz, Himmlernek alárendelve, de hozhatott önálló döntéseket, saját hatáskörben utasíthatott és adott is ki parancsokat. Nem lennének háborús bűnösök, és nem ítélték volna halálra Eichmann sem, ha nem lenne igaz, hogy a szabálykövető viselkedés akkor is bűnös lehet, amikor az éppen elfogadott erkölcsi normákkal összhangban van. Azokat az erkölcsi alapvetéseket, amelyek megakadályozzák bennünk, hogy oktanul vagy mondvacsinált okokkal embert öljünk, nem lehet egyszerűen „hatályon kívül helyezni”, kizárólag a társadalom függesztheti fel érvényességüket – ahogyan ez a holokauszt időszakában is bekövetkezett.¹⁵

Számos példát találunk arra, hogy valaki a végrehajtandó feladatokat nem tartotta összeegyeztethetőnek az erkölcsi meggyőződésével. Akadtak olyan tisztviselők, akik saját életüket kockáztatva megpróbálták megmenteni a holokauszt áldozatait, illetve olyanok is, akik nem tudták odaadással elvégezni a feladatot. Christopher R. Browning amerikai történész négy tisztviselő munkáját vizsgálta meg, akik a német Zsidóügyi Hivatalban (D III.) dolgoztak. Két alkalmazott meg volt elégedve munkájával, ketten azonban áthelyeztették magukat. Áthelyezésük előtt kiválóan teljesítették feladataikat, azonban nyíltan nem vallották be a munkával kapcsolatos kifogásaikat, titokban mozgattak meg minden követ áthelyezésükért.¹⁶

A funkcionalista és az intencionalista irányzat

Amíg Nyugat-Európában két, egymástól határozottan eltérő fogalomrendszerben kísérelték meg a holokauszt értelmezését (ezeknek a képviselőit nevezik a szakirodalomban *funkcionalistáknak* és *intencionalistáknak*), addig Magyarországon – mint

14 Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Gondolat, Budapest, 1991, 38.

15 Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 158.

16 Kuper in Genocide: *Critical Issues of the Holocaust*. Grobman és Landes szerk. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983, 127.; idézi: Bauman, i. m. 36.

Ungváry Krisztián írja – már maga az értelmezési kérdés sem váltott ki közérdeklődést.¹⁷ A bürokrácia szerepét tekintve is jól észrevehető a szakadás a két tábor között. Amíg a funkcionalisták a válság során kialakult társadalmi struktúrákat, politikai és gazdasági hátteret, illetve a bürokratikus gépezetet helyezik középpontba a holokauszt indítékait vizsgálva, addig az intencionalisták azt hangsúlyozzák, hogy a náci párt ideológiája volt a legfőbb ok, habár a modernizmus és a bürokrácia is kétségtelenül további tényezőként szerepeltek. A náci ideológiát pedig vitathatatlanul nagymértékben áthatotta az antiszemitizmus. A két álláspont vázlatosan a következőképpen ábrázolható:

Jelölések: A = antiszemitizmus, B = bürokrácia

Bauman látásmódjával az erkölcsi kérdések tekintetében egyetértek, azonban a továbbiakban cáfolom az előző fejezetben jelzett, tisztán funkcionalista felfogását a bürokráciának a holokausztban betöltött kizárólagos központi szerepéről. A bürokrácia harmonikus együttműködése nélkül nem történhetett volna meg a holokauszt, ugyanakkor nem állapítható meg, hogy a holokausztnak kizárólagos kiváltó oka lenne a modern civilizáció megalkotta bürokratikus szervezet. Legalább annyira szükség volt a társadalom és a hivatalnoki kar antiszemita érzületére és az uralkodó párt által kijelölt ideológiával való eggyé válásra, mint a bürokrácia kollaborációjára. A két tényező között nem lehet különbséget tenni, legalábbis abban az értelemben nem, hogy mindkettőnek volt valamilyen szerepe, s az egyik (bármelyik) hiányában nem következett volna be a tragédia.

Bauman álláspontja szerint a bürokrácia és az antiszemitizmus is szükséges feltétele volt a holokausztnak, de önmagában ez nem volt elégséges feltétel. Azt állítja: a holokauszt egyedüli okozója a modernitás. Ezt az állítását végül nem tudja mara-

17 Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*. Jelenkor Kiadó OSZK, Pécs–Budapest, 2013, 6.

déktalanul megmagyarázni. Az igaz ugyan, hogy a hitleri diktatúra egy modern, demokratikusnak induló weimari köztársaságból nőtte ki magát, ám Franciaország és Nagy-Britannia hasonlóan modern európai államisággal rendelkezett, és ott mégsem történt holokauszt.

Bauman elsősorban a német hivatalnokok helyzetét tárgyalja, és abból általánosít a bürokrácia egészére. Elemzésében nem veszi figyelembe, hogy a holokauszt nemcsak a Német Birodalom belső területein zajlott, hanem valamennyi érintett országban, és ezekben a helyi hatóságok közreműködésére is szükség volt. Ha még a német bürokrácia tehetetlenségével egyet is érthetnénk, a lengyel, a cseh, a román és a magyar polgármesterek, helyi hivatalnokok, csendőrök és rendőrök nem sorolhatók velük egy kategóriába, hiszen nem tartoztak a német politika közvetlen irányítása alá.¹⁸

A magyar bürokrácia szerepe 1944-ben

Mindezek után vizsgáljuk meg a magyar közigazgatás szerepét a deportálások kapcsán. A teljesség kedvéért a közigazgatás elemzését a vezető politikusokon, a központi igazgatáson, a rendvédelmi szerveken és a vidéki hivatalnokrendszeren keresztül mutatom be.

A vezető politikusok és a központi igazgatás

A magyar kormányban vezető tisztséget betöltő politikusok szerepe meglehetősen jelentős a tárgyalt témában. A nem németbarát Kállay-kormány lemondása után Horthy Miklós kormányzó úgy döntött, hogy marad államfői tisztségében. Horthy a Sztójay-kormány megalakításában való részvételével három dolgot ért el: a megszállás törvényesítésével hozzájárult ahhoz, hogy az egész magyar államot a németek szolgálatába állítsák, biztosította a rendet és a haditermelés zavartalanságát. Horthy szerepének számos bizonyítéka van. A Minisztertanács 1944. március 29-i jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „A miniszterelnök ur szerint a Kormányzó Ur Ő Főméltósága az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.”¹⁹ Az új kormány megalakulása után rögtön hozzálátott zsidó „munkások” összegyűjtéséhez. Veesenmayer, Hitler magyarországi személyes képviselője üzenetet küldött Ribbentrop német külügyminiszternek, hogy „nemcsak a magyar belügyminisztérium együttműködését sikerült biztosítani, de Horthy beleegyezését is.”²⁰

18 Bauer, Yehuda: Átfogó elméletek. Goldhagen, Daniel J.–John Weiss–Saul Friedländer in: *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2005, 91–106.

19 A Minisztertanács 1944. március 29-i jegyzőkönyve, lásd Karsai Elek: *Vádirat a náciizmus ellen*, 1. kötet, 73.

20 Braham: *A népiértés politikája*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003, Destruction 134. sz. Dokumentum, 46.

A kormányzó melletti legfontosabb politikus a miniszterelnök, aki ekkor már Sztójay Döme volt. Sztójay nemcsak tudta, hogy a németek állást foglaltak a magyar zsidókérdés megoldásának radikális módja mellett, de a maga részéről is a zsidó probléma mihamarabbi megoldását sürgette. „[H]elyesnek tartaná – fogalmazott –, ha Magyarország nem várná meg a kérdés [németek általi] éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját, és a zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba.” Nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene.²¹

A Sztójay-kormány tisztségviselői közül a fő felelősséget a deportálások gyors végrehajtásáért viselő Baky László államtitkárt, a Belügyminisztérium politikai osztályának vezetőjét, és Endre László államtitkárt, a közigazgatási osztály vezetőjét kell megemlítenünk. Baky azt állította, hogy azért adta ki 1944. április 7-én a zsidók deportálását előíró rendeletet, mert Endre László kérte erre. Endre pedig azt nyilatkozta, hogy a kormányzó beleegyezését adta a művelet végrehajtásába azzal az indokkal, hogy „a művelet minél hamarabb befejeződik, a németek annál hamarabb hagyják el az országot”.²²

Endre bürokratikus antiszemita gyakorlata főként a jogszabályok rugalmas és szelektív alkalmazásban állt. Előfordult, hogy mondvacsinált és régóta nem alkalmazott előírásokra hivatkozva szabott ki büntetéseket. Az állampolgársággal nem rendelkező zsidókat gyorsított eljárással kiutasította, saját hatáskörben letartóztatásokat is elrendelt.²³ Közigazgatási tevékenységének lényegét már egy 1928-as cikkben megfogalmazta: „A paragrafusok nem gondoskodtak minden helyzetnek törvényes úton való rendezéséről, igen sokszor kerül közigazgatási tisztviselő abba a helyzetbe, hogy törvényes alap híján a józan ész és az érző szív szavára hallgatva kell bizonyos területen beavatkoznia. Ott, ahol a nemzeti érdek és szociális érzék megkívánják [...]. A közigazgatás [...] sokkal kevésbé elvont s egész természete a lüktető és folyton változó élethez való alkalmazkodást kívánja. Az ilyen szellemben hozott intézkedéseket nagyon sokszor a felsőbb fórumok is helybenhagynák, ha nem állnának szemben azokkal a nyílt vagy titkos hatalmakkal, amelyek az ügynek jogilag nem szabályos, de az élet szempontjából teljesen igazságos és szükséges elintézését hátráltatják és akasztják.”²⁴

Több bizonyíték is amellettt szól, hogy Horthy valóban hozzájárulását adta nagyszámú magyar zsidó német hadiipari körülmények közötti foglalkoztatásához, és ezt a beleegyezést használták ki később a „végső megoldás” megvalósításakor. Jaross Andor belügyminiszter azért választotta az adminisztratív irányítás élére Endre Lászlót, mert tudta, hogy a zsidó ügyek elismert szakértője. Endrét szoros barátság fűzte Adolf Eichmannhoz, aki a zsidó deportálások ügyében teljhatalmat élvezett hazánkban. Egyszer olyan kijelentést tett Eichmann-nak, hogy „legszívesebben megpaprikázva

21 Karsai Elek: *A budai vártól a gyepűig. 1941–1945.* Budapest, Táncsics Kiadó, 1965, 203–206.

22 Macartney, October, Fifteenth, 2:283. idézi: Braham, i. m. 49.

23 Ungváry Krisztián: i. m. 155–156.

24 Vági Zoltán: „Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919–1944”. In: *Tanulmányok a holokausztról*, 2. kötet, 132.; idézi Ungváry, i. m. 156.

falná fel a zsidókat”. Amikor pedig Jaross felkérte a zsidókérdés különleges kezelésére, Endre az írásztalfiókjából egy vastag mappát vett elő: „Minden szükséges törvénytervezet megtalálható ebben a mappában; mindent előkészítettem” – mondta.²⁵ Baky László a magyar tisztikar nyíltan antiszemita tagja volt, több náci párt szervezésében és irányításában vett részt, parlamenti képviselőként pedig az antiszemitizmus egyik vezető szószólója lett. Baky egyértelműbben fogalmazott: „Feladatom a baloldali és zsidó bajkeverők végleges és teljes likvidálása.”²⁶

Endre László 1944. április 1-jén azt nyilatkozta a *Pester Lloyd* című reggeli lapnak, hogy a magyar közvélemény közel negyedszázada követeli a zsidókérdés rendezését. A magyar faj szempontjából a zsidók sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem fizikailag nemkívánatosak. E felismerés tudatában kell azt a megoldást megkeresni, amely a zsidóságot a magyarság életéből teljes mértékben kikapcsolja.²⁷ A németekkel való együttműködésre a magyar hatóságok és fegyveres testületek figyelmét is felhívta Baky egy belügyminiszteri körrendeletben: „Amikor jelen rendelettemmel nyugalmat akarok teremteni, egyúttal az is szándékomban van, hogy irányt szabjak annak a magatartásnak, amely német fegyveres erő, rendőrség és a magyar hatóságok között a harmonikus együttműködést biztosítsa.”²⁸ S 1944. április 7-én a Belügyminisztériumban összehívott bizalmas értekezleten a csendőrtiszteket is tájékoztatták az országban hamarosan bekövetkező zsidótlánításról.²⁹

A rendvédelmi szervek szerepvállalása

Magyarországon – ahogyan ma is – a rendvédelmi szervek a belügyminisztérium keretei között működtek. A minisztérium rendőrségi ügyekkel foglalkozó osztályai közül több is illetékes volt a zsidókat érintő kérdésekben. Ezek közül kiemelendő a VII. (közbiztonsági) osztály, amelynek három alosztálya volt: közbiztonsági alosztály (VII/a), az egyesületi alosztály VII/b és Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) (VII/c). A meghatározó szerepet a gettósítás és a deportálás megtervezésében és végrehajtásában az egyesületi alosztály játszotta, amely átvette az egész magyarországi zsidóság felügyeletét. A minisztérium politikai osztályát átszervezték, kivonták a főkapitányság ellenőrzése alól, s – átnevezve Állambiztonsági Rendészetre (ami a Gestapo magyar megfelelője volt) – Baky államtitkár irányítása alá helyezték. Ez a IV/4-es számot kapta, akárcsak Eichmann különleges osztaga, s tevékenyen részt vállalt a zsidó tulajdon kisajátításában is. A Belügyminisztérium XX. osztálya élén Baky állt, aki ebben a pozícióban a rendőrséget és a csendőrséget is ellenőrizte, s szoros kapcsolatban állt Ferenczy László alezredessel, aki a deportálási

25 Karsai Elek: *Ítél a nép.* Budapest, Kossuth, 1977, 200.

26 Braham: i. m. 48–50.

27 Pester Loyd 1944. április 1.; idézi: Karsai Elek: *Vádirat a náciizmus ellen*, 1. kötet, 95.

28 A Belügyminisztérium körrendelete a magyar hatóságok és a német fegyveres alakulatok között kialakítandó együttműködés irányelveiről, Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára.

29 Az értekezletről készült feljegyzést, valamint a megjelenteknek szétosztott bizalmas rendelet szövegét lásd Karsai Elek: *Vádirat a náciizmus ellen*, 1. kötet 123–127.

program végrehajtásával megbízott csendőrtiszt volt. A XXI. osztály – amit a zsidók álcázott átköltöztetése miatt lakásügyi osztálynak neveztek – már közvetlenebbül vállalt részt a zsidók koncentrálásában és internálásában, Endre László államtitkár utasításai alapján.³⁰

A deportálás 1944. április 16-án a gettósítási folyamattal vidéken kezdődött meg. A vidéki rend fenntartásával a csendőrséget bízták meg, így ez volt az a szerv, amely ténylegesen hajtotta végre a gettósítási és deportálási programot, a Belügyminisztérium ellenőrzése alatt és a honvédelmi minisztériumnak is alárendelve. A magyar hatóság szervei közül a legfontosabb szerepet a magyar királyi csendőrségnek tulajdonítjuk, s erre a háború utáni népbírósági perekből bizonyítékaink vannak.³¹

Magyarország ekkor tíz csendőrkerületi parancsnokságból állt, élükön csendőr ezredekkel. A munkálatokban részt vevő csendőrök száma három és ötezer fő körül mozgott. Sok volt közöttük a sváb származású csendőr, akik kimondottan nácibarát érzelműnek mutatkoztak. A helyi zsidókkal kialakult esetleges kapcsolatra tekintettel és a környörületességet elkerülve egy adott megye zsidóinak gettósítását, bevagonírozását és deportálását mindig az ország valamelyik másik megyéjéből származó egység hajtotta végre. A rend fenntartói sem tudták volna kivitelezni zsidóellenes műveleteiket, ha a köztisztviselők nem támogatják.³²

A végső megoldás megvalósítása a magyar állam közigazgatási szerveitől is függött. Ezért volt szükségük a németeknek egy kollaboráns kormány felállítására. Voltak olyan civil megyei és városi vezetők, sőt rendőrtisztek is, akik lemondtak, mintsem hogy részt vegyenek a zsidók üldözésében, azonban a legtöbb helyi és megyei tisztviselő, közalkalmazott és tiszt leplezetlen lelkesedéssel működött együtt. Kevés olyan csendőrtiszt volt, mint az államtitkár névrokona, Endre László, aki megmentette közel négyszáz ember életét. Köztük zsidókat, lengyel menekülteket és szociáldemokrata politikusokat is. A háború után úgy nyilatkozott, hogy nagycsaládosként beleképzelte magát az embertelen körülmények közé kerülő üldözöttek helyébe, és így tudott szembeszegülni a kapott parancsokkal.³³ Egy másikfajta magatartásra Ferenczy László, a szintén háromgyerekes családapa jelenthet példát. Ő június közepén találkozott először az ún. Auschwitz-jegyzőkönyvvel, és foglalkoztatta ugyan a gondolat, hogy mi történik Auschwitzban, ám amikor elhatározásra jutott volna, már túl késő volt: addigra több százezer embert küldtek a halálba.³⁴

30 Braham: i. m. 55–56.

31 Molnár Judit: Csendőrök a népbíróság előtt. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest 2005, BFL, B18 167/1949, Czigány József pere, 96., MOL.

32 Braham: i. m. 57.

33 Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: Molnár Judit: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Balassi Kiadó, Budapest 2005, MZSML, DEGOB, 3642. jegyzőkönyv.

34 Ugyanott, ÁSZTL – V79 348, 71.

A holokauszt Mezőberény példáján

Az alábbiakban Mezőberény közigazgatási apparátusának 1944. tavaszi tevékenységét és az antiszemitizmus helyi társadalmi környezetét vizsgálom meg. A Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltárában és az Országos Széchényi Könyvtár mikrofilmgyűjteményében végzett kutatásaim eredményeként – korabeli közigazgatási okmányok és folyóiratcikkek feldolgozása alapján – Mezőberény példáján keresztül azt szeretném bizonyítani, hogy a közigazgatás gépezete mellett a „bürokratikus antiszemitizmus” is jelentős oka volt a holokausztnak. Állítom, hogy egyik jelenség hiányában sem történt volna meg a holokauszt hazánkban.

Mezőberény az Alföld délkeleti részén, Békés megyében található. Területe a külterületi földekkel együtt kerekén húszezer hold. 1941-ben a lakossága 14 029 fő (a 2005-ös népszámlálás adatai alapján 11 564 fő). Mezőberény elsősorban mezőgazdasági jellegű község volt, nagybirtokrendszere azonban nem alakult ki, és nem is a nagybirtok volt rá jellemző: a földbirtokosok 70,2 százalékának öt hektárnál kisebb földterülete volt. A városban három nemzetiség él együtt a mai napig: magyar, német és szlovák. A község háromnemzetiségű volta nagymértékben meghatározta politikai arculatát. A nemzetiségek békés egymás mellett élésében a város hosszú ideig példát mutathatott.³⁵ Mezőberényben az 1830-as évek végétől telepedtek le izraelita lakosok, akik német ajkúnak vallották magukat az 1960-as évekig. 1852-ben 49, 1910-ben 280 zsidó lakost írtak össze. A hitközséget 1851-ben szervezték meg, amely az egyetememes zsidó kongresszus után egy ideig *status quo ante*, majd kongresszusi alapon működött.³⁶

A községben évszadokon át élénk társadalmi küzdelmek zajlottak. 1848-ban országsszerte figyelmet keltő zsellérmozgalom bontakozott ki. A község 1891-től a viarsarki agrárszocialista mozgalom egyik jelentős pontja lett. 1818–19-ben minden dolgozó a helyi baloldali hatalmat támogatta. A Horthy-korszakban azonban a baloldali mozgalom meggyengült, a helybeli szociáldemokraták a központi vezetés akaratának megvalósítására törekedtek.

A szélsőjobboldali politika befolyásának erősödése következtében fokozatosan megbomlott Mezőberényben a nemzetiségek békéje, a mezőberényi németajkúak jelentős része szélsőjobboldali mozgalmakhoz csatlakozott. A helyi szélsőjobboldali csoport elsősorban a helyi baloldali erőket fenyegette. A községben élők jelentős része – a felnőttek 80–85 százaléka – nem vett részt a nyilas, volksbundista és ehhez hasonló mozgalmakban. A szociáldemokraták azonban kedvezőtlenebb politikai és anyagi feltételeik miatt nem tudták e törekvéseket ellensúlyozni. Komoly változást az 1930-as évek elejétől a kigazdapárt befolyásának erősödése jelentett. A község politikai életében az említett két baloldali párt volt jelen, azonban az 1930-as évektől tevékenységük mérsékeltebb volt, mint a helybeli Nyilas Párté, amelynek bázisát a helyi németek adták, és a kormány támogatását is élvezték.

35 Farkas József: A világgazdaság végétől a község felszabadulásáig. In: *Mezőberény története*, I. kötet, szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény, 1973.

36 Bonyhai Mihály: *Mezőberény monográfiája*. Baltha János Könyvnyomdája, Mezőberény, 1934, 123–124.

A község közigazgatása a második világháború alatt elsősorban a helyi uralkodó rétegek, a vagyonosok érdekeit szolgálta. Az érvényben lévő választójog eleve biztosította a munkakeresők és a nincstelének kizárását. A községben az kapott választójogot, aki fizetett községi adót. A választójog e korlátozása mellett az is előfordult, hogy a képviselő-testület választott tagjai mellett sokan hivatalból kaptak tagságot. A rendszer azonban még ezekkel a biztosítékokkal sem elégedett meg: 1945 tavaszáig érvényben volt a virilizmus, amely nyíltan és közvetlenül a legvagyonosabbakat juttatta döntő hivatali pozícióba. Éppen ezért került ki a képviselő-testület ötven százaléka a legmagasabb adót fizetők soraiból, akik pusztán vagyonuk miatt kerültek be a testületbe.

Ekkor a község önkormányzata élén egy negyven főből álló képviselő-testület állt. Tagjaiból választották meg az ügyek mindennapi vitelére az elöljáróságot és az annak élén álló bírót. A hivatali apparátus feje a főjegyző volt. A helyi önkormányzatot a megye akaratát közvetítő járási főszolgabíró és jegyzők irányították.³⁷

A deportálást kiváltó tényezők lokális szintű kutatása

A községből harmincegy személyt internáltak 1944. április elején, ebből tizennyolc zsidó férfit. Közülük 1946-ban Grünwald Imre és Szegő István tért vissza.³⁸ A mezőberényi holokauszttal összefüggő főbb állomások a következők voltak:

- április 5.: a sárga csillag viseléséről szóló határozat;
- május 8–10.: vagyontárgyak leltárba vétele;
- május 12.: „kényszerlakhelyre”, gettóba vonulás;
- június 17.: gettóból való „távozás”;
- június 26.: az Auschwitzba szállítottak bevagonírozása.³⁹

„Kényszerlakhelyként” egy üzemem kívül helyezett szövőgyár és régi téglagyár szolgált, a település határában. A gettóba összesen 153 embert kényszerítettek, köztük a szomszédos település, Köröstarcsa lakosait is. A gettóból mindenkit a békéscsabai dohánygyári koncentrációs táborba vittek, majd valamennyiüket marhavagonokba zsúfoltak. A vonat délután egy óra körül érkezett Auschwitzba.⁴⁰

A bürokrácia szerepének bizonyítása

A helyi deportálásokkal összefüggő közigazgatási okmányokból mindössze huszonegy darab áll ma is rendelkezésünkre. Ezeken kívül nem található más levéltári anyag.

Az 1944 januárjában, márciusában és áprilisában tett főjegyzői jelentések mindegyikében ugyanazt olvashatjuk a község közszolgálati dolgozóira vonatkozóan: a

37 Farkas József: A világgazdaság végétől a község felszabadulásáig. In: *Mezőberény története*, I. kötet, szerk. Szabó Ferenc, Mezőberény, 1973, 353–395.

38 Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, 2008, 236.

39 Szegő György: *Két ima egy istenhez*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 1999, 74–92.

40 Braham: *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, 2008, 236.

„[k]özszolgálati alkalmazottak magatartása kifogástalan”.⁴¹ Vizsgálódásom azért erre a három hónapra irányul, mert a deportálásokat megelőző intézkedések április hónaptól érintették a község zsidó lakosságát, és az e havi jelentések alapján láthatjuk – ahogyan a holokauszt eseményeit megelőző hónapokban is –, a város hivatalnokai kifogástalan magatartással teljesítették az utasításokat.

1944. április 26-án érkezik Békés város főszolgabírójától a főjegyző Baky államtitkár által kiadott belügyminiszteri rendelet másolata, amelyet „miheztartás és a leggondosabb alkalmazkodás végett közöl”.⁴² A rendelet előírása a német biztonsági szolgálattal való együttműködésre irányul: „A csendőrség és rendőrség összes hatóságaitól a német rendőrség szerveivel szemben nyílt és becsületes viszonyt várok, hogy a kölcsönös bizalom ez alapján egy bajtársias és gyümölcsöző együttműködés feltételeit teremtsük meg.”⁴³

1944. július 24-én Békés járás főszolgabírójától érkezik a Jaross miniszter által kiadott belügyminiszteri rendelet. E szerint: „A közszolgálati alkalmazottak ebben a minőségükben még a látszatát is kerüljék annak, mintha az ügyek intézésében, tevékenységüket nem csupán a nemzet egyetemes érdekei befolyásolnák [...]. A tisztviselő hivatalos működésében az általános nemzeti érdekeket tartsa kizárólag szem előtt, minden pártpolitikai szempont mellőzésével.”⁴⁴ A felhívás láthatóan arra irányul, hogy a hivatalnoki réteg végezze el a kirótt feladatokat hivatali kötelességének céljából, tekintse saját meggyőződésének a végrehajtást, amellyel nemzetének érdekében tevékenykedik.

Az antiszemitizmus szerepe

A továbbiakban két olyan közigazgatási dokumentumot elemzek, amelyek az antiszemitizmus szerepének tényét igazolják a vidéki holokauszt eseményei kapcsán.

A Baky államtitkár által kiadott újabb belügyminiszteri rendelet utasítását szintén 1944. április 26-án hozta a község főjegyzőjének tudomására a békési járás főszolgabírója. E rendelet a magyar hatóságok, a német fegyveres erő és rendőrség alakulatai közötti együttműködésre vonatkozott. „A surlódások homokterében érthetően a zsidókérdés áll, miheztartás végett legyen erre irányadó, hogy ez a kérdés országosan és intézményesen lesz megoldva, egyéni kilengésekkel való megoldás nincs tervbe véve, az nem tűrhető egyik részről se. Ezt azonban nem lehet akként értelmezni, hogy a német katonai-rendőri szervek néhány zsidót, akik a német hadsereg, sőt bátran mondható, hogy a magyar nemzet egyetemes érdekét is, éppen úgy veszélyeztetik, ne tehessen ártalmatlanná. Ahol az összhang megvolt a két nemzet előljáró szervei és

41 A békési járás főszolgabírójának január–március–április havi jelentései. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára.

42 A Baky László által kiadott belügyminiszteri rendelet másolata. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára.

43 *Ugyanott.*

44 Jaross Endre által kiadott belügyminiszteri rendelet. *Ugyanott.*

hatóságai között, e tekintetben nem is merültek fel panaszok, ahol pedig tulzott helyi megoldások körvonalai kezdettek kibontakozni és arról idejében jelentést kaptam, módot találtam rá, hogy azokat a központi német helyi szervekkel leállítsam.”⁴⁵ Az említett sorokat olvasva lehetetlen nem észrevenni az antiszemita nézeteket, valamint a hatóságokat erre ösztönző gondolatokat. Az utolsó mondat arra utal, hogy volt példa zsidógyűlölet által fűtött magánkísérletekre is.

A mezőberényi főjegyző 1944. július 3-án tett jelentése azt mutatja, hogy egyrészt a központi feladatnak tartották a zsidókérdés megoldásával kapcsolatos munkálato-
kat, másrészt még egy hónappal a deportálásokat követően is foglalkoztatta őket a kérdés, vajon érkezh-e még utasítás felső szintről az ominózus kérdésben. A jelentés szerint „zsidó ügyekben egyik minisztériumból sem lett ide közvetlenül rendelkezés kiadva.”⁴⁶

Hogyan fogant meg a község lakosságának körében az antiszemitizmus a holo-
kauszttal megelőző években? A nyilas mozgalom elindítói még 1934-ben megvásá-
rolták a község sajtóját, az *Alföldi Függetlenséget*. A helyi napilapban már ekkor meg-
kezdődött az antiszemita nézetek terjesztése. Ebben a helyi nyilas vezető, N. Schultz
József nézeteinek disszeminációja volt a leglátványosabb. Schultz szerint a zsidóság
minden baj forrása: „Az elveszett háború, Trianon, munkanélküliség, az öngyilkossá-
gok egész sora, mind nem volna ő nélkülük.”⁴⁷

„A nép sohasem fogja megtudni a Hitlerre vonatkozó igazságokat, amíg a köztük
lévő becsületeseket és logikusokat fel nem világosítják arról a zsidó kézen lévő ret-
tenetes szervezetről, amely »láthatatlan« kezeivel hosszú idő óta forradalmakat csi-
nál, amely a kapitalista és kommunista zsidók hasznára bele kergette a világot abba
a rettenetes háboruba, amelynek tízmillió halottja és százszor annyi nyomorgója
maradt hátra. A zsidó vezetés alatt lévő nemzetközi szabadkőművesség az az átok
a világ minden nemzetének testén, melynek nemcsak Párisba, Prágába, hanem még
Mezőberénybe is elér a fekete keze, amely orvul támad és másra keni a felelősséget és
ezt mondják ők szellemi fölénység. [...] Az elveszett háború, Trianon, pártoskodás,
munkanélküliség, az öngyilkosságok egész sora, mind nem volna ő nélkülük.”⁴⁸

N. Schultz antiszemitizmusa 1934-ben a tettelegességig fajult, amikor minden ok
nélkül megvert egy Weiszbrunn nevű embert. Ezért a bíróság elítélte. Az „indokolás-
ban a bíróság kimondta, hogy Weiszbrunnat az ütés hátulról érte, tehát a kezdőfél-
nek N. Schultznak kellett lennie. A bírói gyakorlat és a törvény értelmében tehát N.
Schultzot kellett megbüntetni és a többi vádlottat felmenteni.”⁴⁹

A szervezkedés annyira jól sikerült, hogy 1936. január 18–19-én a pártértekezletet
Mezőberényben tartották. Ezt segítette, hogy a legális agitáció nem ütközött külö-

45 A Baky László által kiadott belügyminiszteri utasítás. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára.

46 A mezőberényi főjegyző 1944. július 3-i jelentése. Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára.

47 *Alföldi Függetlenség*, XIV. évfolyam 24. szám, 1934. június 17.

48 *Alföldi Függetlenség*, XIV. évfolyam, 27. szám, 1934. július 8.

49 *Alföldi Függetlenség*, 1934. október 14.

nősebb akadályokba, nem gátolta a röplapok terjesztését sem a járás, sem a képviselő-testület, a nyilasok szabadon végezheték tevékenységüket.

Megjelentek a megyében és a községben Szálasi hívei és a kaszásokeresztesek is, de a megyei hatóságok korlátozták őket, emiatt mozgalmuk nem mondható jelentősnek. 1935. március 20-án Mezőberényben tartottak gyűlést. A gyűlés szónokának az országos pártvezér, Böszörményi Zoltán volt bejelentve.⁵⁰

E példák azt támasztják alá, hogy a szélsőjobboldal meglehetősen veszélyes eszközökkel agitált. A helyi vezetőknek a nevét az országos mozgalomban is ismerték, a helyi szervezet a helyi németiségnek és faji öntudatuknak az erősítését tekintette céljának. N. Schultz vezetésével létrehoztak egy kétszáz tagú törzsgárdát is, minden gárdataghoz további négy párttag tartozott; szükség esetén akár ezer embert is mozgósítani tudtak.⁵¹

1940 nyarától a nyilasvezérek megkezdték a *Volksbund* szervezését, vezetőik között ismét N. Schultz tűnt fel. Szervezkedésük gyors eredménnyel járt, mert működésüket nemzetközi szerződés garantálta, továbbá sikerült elérniük, hogy a rendőri felügyelet alól is teljes mentességet kapjanak. A kezdeti 46 tag nemsokára 598 főre nőtt. Fő tevékenységük az SS számára való toborzás volt. Akik nem akartak belépni az SS-be vagy a *Volksbundba*, azokat nemegyszer megfenyegették, sőt bántalmazták. Az újonnan toborzott SS-tagok 1943-ban többször részt vettek olyan zsidóellenes „demonstrációkban”, mint az ablakbetörések és a zsidó temetők feldúlása.⁵²

A zsidókat már 1939-ben törölték a képviselő-testületből, majd a békési járásban megtiltották számukra az iparigazolványok kibocsátását.⁵³ A megye piacáról való kitiltást követte az elkülönítés, a községben a Weisz-féle szövőgyár termeiben jelölték ki a gettót.⁵⁴

A községben a nagy gazdasági világválságot követő évektől kezdve terjedtek el a különféle fasiszta szervezetek. A mozgalmak agitátorai főleg szociális demagógiát és antiszemitizmust hirdettek. Megbomlott a három nemzetiség békés együttélése, miután a község német ajkú lakossága körében sokan a „felsőbbrendűség” tudatára ébredtek. Az említett szélsőjobboldali tevékenységek a lakosságnak mintegy húsz százalékát ragadták magukkal, erőszakosságuk és propagandájuk miatt a kívülállók nemegyszer úgy érezték, hogy a lakosság többsége a jobboldal befolyása alatt áll. A város történetének egyik mélypontja volt, hogy Mezőberény a nyilasok tevékenységének egyik országos központja lett.

50 *Békésmegyei Közlöny*, 1938. február 17. Gyulai Törvényszék iratai, B 3898/1937.

51 *Magyar Szemle*, 1938. május: Mezőberény – Tiszántúl politikai sorsa.

52 *Történelmi Szemle*, 1968/11., 294–312.

53 *Békési Újság*, 1940. február 10.

54 *Békési Újság*, 1944. május 13.

Összegzés

A fentiekben arra a kérdésre kerestem a választ, melyek voltak azok a főbb tényezők, amelyek a holokauszt jelenségét Magyarországon kiváltották. Ennek megválaszolására a vizsgált nézőpontok tekintetében Bauman elmélete kiemelkedő jelentőségű. Bauman a bürokráciát tekinti a holokausztot kiváltó legfőbb oknak, pontosabban a bürokrácia mint egyedüli főszereplő mellett érvel. Ez a megállapítás azonban bizonyítottan nem állja meg a helyét a magyar eseményekre vonatkoztatva.

A bürokrácia főbb jellemzőit és a bürokratikus antiszemitizmust a korabeli közigazgatási okmányok alapján igazoltam, s megvizsgáltam az antiszemitizmus jelentőségét a helyi társadalmi környezetben is. Békés megyében, Mezőberényben tártam fel közigazgatási dokumentumok és folyóiratcikkek alapján, hogyan vetették meg a lábukat az 1930-as évektől kezdődően a szélsőjobboldal ideológiái, továbbá, hogy a holokausztot megelőző tíz-tizenkét évben a szélsőjobboldali mozgalmak milyen zsidóellenes tevékenységet fejtettek ki, s miként szolgáltattak ez megfelelő környezetet az 1944-es deportálásnak.

Vizsgálódásom során arra a megállapításra jutottam, hogy a magyarországi holokauszt legfőbb előidézőjeként nem a bürokrácia, hanem az antiszemitizmus nevezhető meg, pontosabban a magyar holokauszt egész folyamatát tekintve a gépezet hatékonyságának kulcsa a két tényező párhuzamosságában, annak kettősségében rejlik. Állításomat arra alapozom, hogy bár Magyarország német befolyás alatt állt ebben az időszakban, a nézeteikkel való szimpatizálás, azaz a zsidóság mint közös ellenségkép elfogadása nem nevezhető meg a befolyás evidens következményeként. Elmondható tehát, hogy a holokauszt megvalósulásához vezető kiváltó tényező a magyar társadalomban jelen lévő erőteljes antiszemitizmus volt. Így a német fajelmélet befogadásával hazánk mozgósította közigazgatási apparátusát és hivatalnoki rétegét a zsidó ügyek rendezésének érdekében.